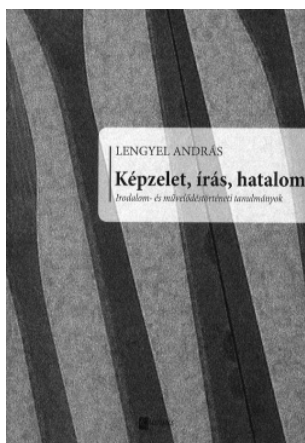

„Az írás valamiképpen az emberi élet leképezése...”

LENGYEL ANDRÁS: KÉPZELET, ÍRÁS, HATALOM

Quintus Maximus Kiadó
Budapest, 2010
312 oldal, 2500 Ft

Ma az irodalmi alkotás sokszor csak akkor érdekli az értelmezésre vállalkozókat, ha a mű nyelvi játékként, tiszta esztétikumként, költői formában testet öltő „nyelvi és ritmikai hangzó anyag”-ként jelenik meg, olyan valamiként, aminek „belső kohéziója”, „önmagára utalása”, „jelszerűsége” a fontos. Lengyel András tanulmányai azt bizonyítják, hogy az ilyen típusú irodalmi szöveg és az ilyen ambíciójú vállalkozás csupán egyik végletes lehetősége az alkotásnak és az értelmezésnek. Szerinte a szépirodalom – írta a kötet bevezetőjében – „legyen bár »egyszerű« önkifejezés, vagy ellenkezőleg, világértelmezés, vagy szabadságot megtestesítő nyelvi játék, valamiképpen az emberi élet leképezése, megkettőzése, s mint ilyen nem vonható ki, nem szigetelhető el az emberi létmód alapmeghatározásaitól: az jelenik meg benne”. Egyszerűbben szólva: minden műalkotás hátterében, bonyolult áttételek sorozatában, néha alig felismerhetően ott van az emberi létezés vagy annak valamilyen emlékezet-szelete, akár a személyiség pokoljárásában, mint Babits, Csontváry és József Attila esetében, akár a

történelemben, mint Radnóti sorsában, akár másban. Az írásban mindig felrömlik valami a történésnek, az alkotás létrehozásának teret és időt adó külső vagy belső világból, az író és az emberi, társadalmi, materiális vagy transzcendentális hatalom viszonyából.

Ez nem jelent kevesebbet, mint azt, hogy az egy-egy szerzőről vagy alkotásról megkonstruált kép csupán egy adott pillanatban látszhat csak igaznak. És nem azért, mert minden mű a befogadóban teremődik meg, mégpedig annyiszor és annyiféleképpen, ahányszor párbeszédbe kerül a szöveggel, hanem azért, mert minden esetben megvan annak a lehetősége, hogy az alkotás új és új kontextusba jut, ugyanaz a tény pedig más és más nézőpontból eltérő világítást kap. A professzionális olvasás ezért minden esetben az előzmény-szövegeket figyelembe vevő „vissza”-és „ráolvasás” lehet csak.

Lengyel András ebben a könyvében a „visszaolvasás kényszer”-t demonstrálja egy irodalomszociológiai, egy műfajelméleti és egy korszakértelmező tanulmányban. És ezt a megközelítésmódot valósítja meg Kosztolányiról, József Attiláról, Radnótiról és Hamvas Béla „filozófia-képéről” írt traktátusaiban.

Az első tanulmánycsoport szemléleti pozícióit jól mutatja Az írói-életrajz: egy ősi forma mai lehetőségei című írás.

Az életrírás első változatai a görög irodalomban formálódtak. Az ún. „filozófus-életrajzok” az életet, annak mintaszerűségét, a vallott tanításokkal való egybeesését dokumentálták. A „költő-életrajzok” az élet és az életmű közötti kölcsönhatásokat vizsgálták. Még a késő modernitás első hullámában is úgy tűnhetett, például Jones Freud életrajza nyomán, hogy a kommentárokkal kísért életrajz a szaktudományi kutatás egyik monografikus feldolgozási formája lehet. A késő modernitásban, még inkább a posztmodern korban leértékelődött az írói-költői biográfia. A dekontextualizáló és deperszonalizáló irodalom felfogás már nem tételezett semmiféle kapcsolatot az élet és a mű között. Nem rendítette meg e felfogás pozícióit Ferencz Győző 2005-ben megjelent munkája, a Radnóti Miklós élete és kora című „kritikai életrajz” az előszóban rögzített ambícióval sem, mely szerint nem „a személyes élet és az általa létrehozott mű” összekapcsolása volt a szerző célja, hanem annak a vizsgálata, miként alkotható meg „a költészet nyelvi eszközeivel” a szerzővel azonos személyiség.

Lengyel András Kosztolányiról, Móra Ferencről, Tömörkényről, főleg pedig József Attiláról szóló tanulmányai, „életrajzi forgácsai” alapján igazolt konzekvenciaként és nem teoretikus előfeltevésként tekint „az író-életrajz” „mai lehetőségei”-re. Nyilvánvaló számára, hogy nem csak rekonstruálnia kell egy ilyen munka szerzőjének egy történés-sort, de konstruálnia is. A konstruálás nem a tényekből levont kitaláció, hanem a tények logikai összeköttetése, hierarchiába állítása, annak eldöntése, hogy elszigetelt, egyedi élettényforrásról vagy források sorozatáról és rendszeréről van-e szó. Ellenőrizni kell azt is, hogy az életre vonatkozó adatot minden forrás egybehangzóan jelöli-e. Meg azt is számba kell venni, van-e utalás arra vonatkozóan, miként tagolódik „az alkotó munka eredményének [...] szövegtörzse”, „a munka közben megszülető műhelyforgácsok együttese”. De nem kevésbé fontos azoknak a szövegeknek a mérlegelése sem, amelyeket a költő vagy író az életút valamelyik szakaszában önéletírói szándékkal alkotott. Lengyel András emellett érvel, hogy a nagy gonddal kiválogatott és sok szempontból ellenőrzött dokumentumforrások (a születési anyakönyvi kivonattól az iskolai és munkahelyi irattári anyagokon át a halotti bizonyítványig), az alkotó munkára vonatkozó információk (a szövegforgácsoktól a szöveg variációkig, a szövegen tett javításokig) és az önéletírói szándékkal létrehozott szövegek (az interjúktól a nyilatkozatokig, az önéletrajzoktól a szöveg megalkotásának időköznyezetébe tartozó művekig és a Kazinczy-féle Pályám emlékezete típusú alkotásokig, a művek képanyagába bekerült, élettényekre vonatkozó utalásokig) sok minden felhasználható egy „kritikai életrajz” számára. Abban az esetben, ha az ilyen szöveg alkotója „filológusi érzékenység”-gel és „analitikus ész”-szel rendelkezik, továbbá ha minden lehetséges forrást számba vesz, összevet, mérlegel, csak akkor van meg annak a lehetősége, hogy egy nem irodalmi összefüggés mögöttes területét új tényekkel közelítse meg. Az így elgondolt és megvalósított életrajz – „kilépve az irodalmi önelvűség bizonyos összefüggéseiben szükséges, ám mégis csak mesterséges »gettójából« – megmutatja [például], hogy egy vakon tovább hagyományozódó poétikai attitűd és megoldás valójában milyen történeti konstelláció szülte, s igazából mit képez le”.

Lengyel András már az 1996-ban megjelent kötetében, A modernitás antinómiái. József Attila tanulmányok című munkájában példát adott arra, miért érdemes a véglegesnek

tűnő, a köztudatba átment tényeket is szembeállítani, új és új adatokat keresni, s ezekből új következtetéseket levonni (például A lapgründoló József Attila. A Szép Szó megindításának előkészítése és a József Attila, Rapaport Samu és a Szabad-ötletek jegyzéke című írásaiban). De azt is demonstrálta a 2005-ben megjelent ...gondja kél a gondolatban. Az értelmező József Attiláról című könyvében, miként bizonyítható szoros olvasással az, hogy a költő felhasználta egyik munkájában Babits Magyar költő kilencszáztizenkilencben című tanulmányának nemzet értelmezését, mindkettőjüknek egyformán fontos Bergson-inspirációt és Renan 1882-ben írt Mi a nemzet? című előadását.

A szerző a Képzlet, írás, hatalom... című kötetében is példázza, miként lehet József Attila életének és sorsának egy, közismertnek vélt eseményét újra értelmezve más következtetésekre jutni. A József Attila és Illyés – Osvát vonzásában. A marginalitás irodalom-szociológiájához című írásában az 1928-as év eseménytörténetét és a költői pályák alakulását próbálja meg újra értelmezni.

Az 1928. évet egy korábban megjelent nagymonográfia József Attila és Vágó Márta találkozásának idejeként írta le. Egy másik életrajz azt sugalmazta, ennek az időszaknak a története összefoglalható a költő és a fiatal lány egymásnak küldött leveleiből. Egy harmadik megközelítés azt igyekszik bizonyítani, hogy a költő életében a Tanácsköztársaság emléke, az 1924-től keltezett szociáldemokrata párttagsága, az ezt követő anarchista korszaka, az akkori MSZMP-ben végzett munkája és 1930-ban a kommunista pártba történt belépése „rajzolja fel” a személyes sors és a költői pálya ívét, ezen közben az 1928. év a „keresés” jelentéktelen időszaka csupán. Lengyel András ezt az évet döntően másként értelmezi. Idézi Tverdota György vizsgálódásait és eredményeit, amelyek ezen időszak meghatározó történéseinek A művészet metafizikája előmunkálatait, első változatait tekinti. „Ráolvassa” erre a tényre a maga korábbi tanulmányát a Nincsen apám se anyám kötetéről, melyben összevetette az első fogalmazványt a végleges változattal, regisztrálta, miként változtatta meg a költő az első változat kisbetűs, középpontozás nélküli, avantgárd ortográfiáját a hagyományhoz igazodó írásmódra. Ezt a poétikai „félfordulat”-ot „az avantgárd külsőségekben is megmutatkozó vonzásából” való elszakadásnak, önmagára találásnak tettelezte. Ehhez a két, költészetelméleti szempontból fontos döntéshez kapcsolja hozzá József Attila, Illyés Gyula és Osvát Ernő találkozását (hangsúlyozva, hogy az 1928. évet ugyan csak meghatározó Pauler Ákos szerepe József Attila pályáján „eseménytörténetileg egyelőre leírhatatlan”).

Miről van itt szó? Lengyel András Illyés Gyula és József Attila életművének, személyes sorsának alapos ismeretében, személyiség rajzuk intuitív szavakba foglalásával szembe állít egymással két költészet- és életfelfogást. József Attila esetében hangsúlyozza az írás mindenek előtt való voltát, a versírást a költő emberi önmeghatározás részeként értelmezi. Az írás abszolút elsőbbségét összekapcsolja a személyes életvezetés jellegzetességeivel, az állandó mecénás-kereséssel, családján való „élősködéssel”, időnkénti magányos nyomorával és megalázottságával. Illyés Gyula életalakítási stratégiája ennek éppen az ellenkezője volt. Franciaországból hazatérve azonnal állást vállalt, s jószereivel élete végéig megőrizte egykori tisztviselői egzisztenciáját. Sorsát „a »szociológiai logika« határozta meg, nem pedig az öntörvényei szerint teljesedő életmű benső, autonóm logikája”. A szövegek kvalitásán, Füst Milán ajánló sorain és személyes közbenjárásán kívül bizonyára ennek a mentalitásnak is része lehetett abban, hogy Illyés Gyula már 1927 végén, 1928

elején Osvát köréhez tartozott, 1928-ban hét Nyugat-számban szerepelt, néha nem egy verssel, hanem versfüzérrel, több „figyelő”-t írt a lapba, december 1-jén pedig első közleményként hozták Babits *Az Istenek hálnak, az ember él* verseskötetéről írt kritikáját. József Attila a Nyugat és Osvát viszonya másként alakult. 1923-ban a folyóirat közölte három versét, szűk egy év múlva még egyet. Ezt leszámítva, a költő ismételt és eredménytelen próbálkozásait nem részletezve, Ignóus idézte csak a *Nincsen apám se anyám* című versét *Költő és Való*. Neovojtina című tanulmányában. 1928-ban azonban megváltozott a helyzet. Hogy Illyés Gyula példája nyomán, esetleg inspirációjára vagy személyes kezdeményezésként, de József Attila is többször megjelent az Andrassy úti Magyar Korona Kávéházban, Osvát akkori törzshelyén, a „páholyban”, ahogyan Komlós Aladár emlékezett, vagy „az utolsó fülkében”, amint kevésbé elegánsan Németh Andor fogalmazott. Lengyel András József Attila leveleiből, rögtönzéseiből, irataiból, Zolnai Bélának küldött üzenetekből, mások – név szerint nem említett, de a történetek hitelességét megerősítő – közléseiből, mindenek előtt a Nyugatban megjelent József Attila szövegekből és a *Nincsen anyám se apám* kiadástörténetéből rekonstruálta, hogyan vált a költő a Nyugat szerzőjévé 1928 márciusa és júliusa között, és hogyan marginalizálódott, miként került ki az év második felére a folyóiratból, ugyanakkor milyen módon erősödött föl benne a költészetből-cseleleti alapvetés igénye.

Lengyel András sokszorosan ellenőrzött és hierarchizált adatai sok szempontból fontosak. Egyrészt jelzik: az 1928. év nem a szerelemre-találás boldog időszak, nem jelentéktelen periódus. Ebben az évben, miközben Illyés „beépült” a Nyugatba, József Attila rövid intermezzo után kikerült a folyóiratból, de az Osváttal elkezdett beszélgetések, meg Bergson, Croce, Pauler Ákos, valamint Hegel, Marx, Freud és mások tanulmányozása megerősíti abbéli véleményét, hogy költészetelméleti bizonyosság nélkül „alapos, formaelemző, tehát tulajdonképpeni mesterségbeli kritiká”-t sem lehet művelni (írta Zolnai Bélának). De más hozadéka is van ennek a tanulmánynak. Illyés Gyula és József Attila költői sorsában ismételt dokumentálta: a Nyugatban 1929-ben bekövetkezett haláláig Osvát Ernő, „a szerkesztők szerkesztője” kizárólagos, teljhatalmú úr volt. Németh Lászlótól tudható, miként akarta „áttekeresni” őt, Füst Milántól, hogyan kínozza egy-egy verssor miatt, a Babits levelezésben fennmaradt két levélből pedig látható, miként volt képes egy Gellért Oszkár verses kötetéről készített „figyelő” egyetlen jelzője ügyében makacsul ragaszkodni a maga változatához. Mindebből amúgy mellékelten az is nyilvánvaló, indokolatlan Babits személyesnek feltüntetett ellenérzését belekeverni József Attila Nyugatbeli szereplésébe, mint ahogy nem indokolt a Téglás János által őt kötetben közzétett teljes Baumgarten-iratanyag után arról beszélni, hogy a sokszoros betegség-átokkal megvert költő sorsában, meghívott halálában bármilyen negatív szerepe is lett volna idősebb pályatársának.

Az egyes szerzők életét vagy gesztusait valódi vagy vélt hatalmaknak, külső vagy belső cenzúrának való kiszolgáltatottságát, s mindennek valamilyen formában kimutatható következményét jól példázza a Radnóti identitás-szerveződésének kérdéséhez című írás.

Radnóti, eredeti nevén Glatter Miklós, zsidó családban született. A család a vallást nem tekintette identitást szervező erőnek. A későbbi költő éppen ezért gyermekként nem élte meg a valláshoz kapcsolódó rítusokban megjelenő „szokás-zsidóság”-ot, a szokás ismétlődése nem vált benne hitté, majd nem mélyült el életelvként és filozófikumként. Ar-

ról, hogy katolizált, az 1966-ban megjelent „spenót” nem tett említést. Mint ahogy nem esett szó egy kitűnő újságíró kortárs és grafikus felesége kikeresztelkedéséről. De nem lehetett hallani arról sem, hogy 1919 után, megtapasztalva a Tanácsköztársaság felső és alsó vezetői körében szerepet vállaló zsidó vallásúak „irritáló túlbuzgóságát” a más politikai nézetet valló hitsorsosaikkal szemben, az 1920-as években is többen katolizáltak azok közül, akik korábban valamilyen hit-élményként megélték már választott vallásuk világát; közéjük tartozott Kornfeld Móric és felesége. Meg arról sem esett szó, hogy a második világháború alatt, amint G. Donáth Blanka megírta „Fiadra hagyd örökül...” című memoárjában, miként választották – a születendő gyermeknek befogadó közösséget kívánva – a keresztyén vallások valamelyikét. Ezt az egyik oldalon árulásnak tekintették, a másikon nem tartották értelmezhetőnek.

Radnóti 1942-es vallási identitásváltása és ennek interpretációja még külön is jellemző a korszakra. A történetet a 1989-ben megjelent Naplójából lehetett megismerni. Ebbe a naplóba a költő a fontos levelek közül bemásolta az 1942. május 17-én Komlós Aladárnak elküldött iratát. Komlós, aki 1956-tól 1962-ig az MTA Irodalomtudományi Intézetében dolgozott, ahol a „spenót” készült, s amely intézettel 1980-ban bekövetkezett haláláig szoros kapcsolatban volt, nem tett említést erről a levélről, de nem is semmisítette meg. Letétbe helyezte a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Pedig pontosan tudta, hogy a katolizált és a piarista rendbe belépett Sík Sándor szellemi környezetében felnőtt Radnóti tizenhét éves korától katolikusnak érezte és vallotta magát, amint Zolnai Bélának írta 1943. április 23-án. A neki, Komlós Aladárnak címzett levélben meg ez állt: „Zsidóságot soha nem tagadtam meg, [...] de nem érzem zsidónak magam, vallásra nem neveltek, nem szükségletem, nem gyakorlom a fajt, a vérrögöt, a talajgyökért [...], az idegekben rejlő ősi bánatot baromságnak tartom és nem »szellemiségem« és »lelkiségem« és »költőségem« meghatározójának.”

A levelet Ferencz Győző értelmezte idézett monográfiájában. Lengyel András azonban az interpretációt három ponton kiegészítette, rendszerbe foglalta, általánosan értelmezhetővé tette a multikulturális 21. században a többféle identitást vállalók döntéseinek leírására. Különbséget tett az „identitás-közösség” és a „szolidaritás-közösség” között. Radnóti szolidaritás-közösségben maradt a zsidótörvények által megaláztatottakkal és meghurcoltakkal, akárcsak Sík Sándor, aki az Éjszaka 1943-ban című versében ezt írta: „Kívül az ordas légiók, / Az emberhús-veszítők. / Benn a megőrült háza-nép, / A Krisztust újra feszítők.” Radnóti ugyanekkor erőteljes identitásközösségben volt a magyarsággal, a magyar nyelvvel, a magyar irodalommal. Az idézett levélből tudható, hogy szobája falán „három »családi« kép [volt], három fényképmásolat. Barabás egyik meglehetősen ismeretlen Arany-festményének másolata, ugyanerről a festményről külön a fej, és Simó Ferenc egy [...] festményének másolata az öreg Kazinczyról. [...] nagy-, vagy dédnagybátyáim ők – tette hozzá Radnóti – a hitét váltó Balassa, az evangélikus Berzsenyi és Petőfi, a kálvinista Kölcsey, a katolikus Vörösmarty vagy Babits, avagy a zsidó Szép Ernő vagy Füst Milán. [...] A Berzsenyi szemével látott Horatius éppúgy, mint a zsidó Salamon, a zsoltáros Dávid király, Ézsaiás, vagy Jézus, Máté vagy János [...]” Ez a felsorolás azt jelzi, Radnóti a maga identitás közösségét három forrásból származtatja. Az egyik ezek közül a magyar nyelven írók köre, a másik a zsidók szent könyve és a keresztyének szent könyve. A harmadik a világkultúra. Az ő identitás-közössége azonos a zsidó hitben született, a görög

kultúrában felnőtt, s a keresztény vallásra áttért Sauluséval. Eme kapcsolódásnak mindkét esetben van egy nyelvi-kulturális, azaz materiális szintje és van egy spirituális-szakraális szintje is.

Lengyel András Radnóti identitás-szerveződésének egyedi és közvetlen mintáit is differenciáltan jelölte meg. A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumában nem az volt a döntő a számára, hogy az angol settlement mozgalom mintájára a szegedi tanyavilág szociológia-egészségügyi felmérését végezték el. Hanem az, hogy ez a csoport „formailag a református egyetemi hallgatók Bethlen Gábor körének élcsapata volt”. A munkában részt vett a zsidó Radnóti, Hont Ferenc, Reitzer Béla, Kárász Judit, a katolikus Ortutay Gyula és egy ideig Bálint Sándor, a vezető pedig Buday György volt, egy székely apa és – fia születése előtt – már református anya gyermeke. Ennek az interpretációnak is van (lehet) messze ható ki-sugárzása. Segíthet annak megértésében, hogy a népek országútján hazát talált magyarság miként keveredett már a honfoglalás előtt török, bolgár és más népekkel, a honfoglalás után az itt talált avarok és szlávok, a tatárjárás után betelepített szászok, ukránok, később ide érkezett lengyelek, poroszok, svábok, a 11. század óta itt lakó zsidók leszármazottaival. A magyarság genetikailag és örökölt vagy felvett vallását tekintve is határhelyzetben élt, sokféle fajból, vallásból, csoportból préselődött a Kárpát-medencében ezer éves történelmet megélt nép.

Radnóti identitásváltásában szerepet játszó harmadik mozzanat a Nyugat 1938-as anyaga. Az itt talált Fenyő László-versek, Vas István Levél Weöres Sándorhoz című alkotása és Babits Jónás könyve is befolyásolhatták Lengyel András szerint a költő döntését. Ebben az összefüggésben mindenképpen meghatározó a folyóirat térnyitása a korszakra „ráolvasható” versekre. Ugyanakkor fontos rögzíteni: ez a „ráolvashatóság” más összefüggéseket is felerősíthet és igazolhat. Arra figyelmeztet: a késő modernitás különféle alakzatait értelmezve érdemes mindig a Nyugat teljes anyagát elővenni.

A Képzlet, írás, hatalom című tanulmánykönyv meggyőzően bizonyítja: az irodalomtudomány nem lehet divatkövető. Nem „kanonizálhat”, nem törvényesíthet, nem változtathat előírássá egyetlen értelmezési módot sem.

Sipos Lajos